

Ewa Wojaczek

Uniwersytet Gdański

ewa.wojaczek@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0003-3170-8055

RODZAJNIK CZY PRZEDIMEK? O ADEKWATNOŚCI UŻYCIA OBU POLSKICH OKREŚLEŃ W ODNIESIENIU DO JĘZYKA NIEMIECKIEGO I SZWEDZKIEGO

Wszystkie elementy otaczającego nas świata można zidentyfikować za pomocą nadanej im określonej nazwy i zróżnicować pod względem rodzaju naturalnego (*Sexus*) lub gramatycznego (*Genus*)¹. Pierwszy z nich wyrażany jest w większości języków za pomocą konkretnych leksemów nominalnych (rzeczowników) służących określeniu płci pojmowanej w dwóch podstawowych kategoriach: męskiej i żeńskiej². Już samo znaczenie tych słów pozwala zazwyczaj bardzo dokładnie określić płeć, choć niekiedy różnią się one od siebie znacznie użyciem kontekstowym. Funkcją dystynktywną w różnicowaniu płci pełnią także bardzo charakterystyczne końcówki słotwórcze. Wyznacznikiem drugiego rodzaju są z kolei charakterystyczne dla danego języka środki gramatyczne. Jednym z nich są w wielu językach (m.in. w językach germańskich) rodzajniki, które odgrywają tam szczególnie istotną rolę w przypadku istnienia wyłącznie jednego, homonimicznego leksemu nazywającego przedstawicieli obu płci.

Rodzajniki są obce polskiemu systemowi językowemu, gdyż nie występują w naszym języku. Podczas nauki takich języków obcych jak np. niemiecki czy szwedzki pojawia się jednak konieczność nazwania ich w języku polskim. Na ich określenie używa się – oprócz wymienionego już *rodzajnika* – także pojęcia *przedimek*. W niniejszym artykule podjęta zostanie próba uzasadnienia użycia obu tych określeń w języku polskim w odniesieniu do języka niemieckiego i szwedzkiego. Ukazana zostanie przy tym także istotna rola rodzajników w określaniu płci istot żywych w języku niemieckim i szwedzkim na przykładzie bogatego materiału leksykalnego,

¹ Dla lepszego uwypuklenia różnicy tych pojęć podaję w nawiasie dwa różne określenia niemieckie zaczerpnięte z łaciny (por. Bußmann 1990: 274), których jako leksemów dystynktywnych brak jest niestety w języku polskim.

² W dobre ideologii gender podział ten zdaje się już mało zasadny, jednak istnieje nadal we współczesnych gramatykach i został przyjęty w tym artykule.

obejmującego nazwy przedstawicieli wybranych grup społecznych oraz imiona i nazwiska. Podawane będą głównie przykładowe zdania w obu językach germańskich, a dla lepszego zobrazowania zagadnienia – także ich tłumaczenia na język polski. Tabelaryczne zestawienia informacji dotyczących rodzajników i rzeczowników opracowane zostały na podstawie wybranych gramatyk omawianych języków, a przykłady – zaczerpnięte z wybranych słowników tychże języków (por. wykaz literatury).

1. RODZAJNIK/PRZEDIMEK I JEGO CHARAKTERYSTYKA W JĘZYKU NIEMIECKIM I SZWEDZKIM

1.1. O pojęciach *rodzajnik* i *przedimek*

Określenie *rodzajnik* wywodzi się od słowa *rodzaj*, rozumianego jako rodzaj gramatyczny, a nie naturalny, co wyraźnie wynika już z samej jego definicji. Za rodzajnik uznaje się bowiem „wyraz występujący przed rzeczownikiem (np. w języku francuskim, niemieckim) lub po rzeczowniku (np. w języku bułgarskim, rumuńskim), wskazujący na jego rodzaj gramatyczny oraz na kategorię określoności lub nieokreśloności” (SJPSz III/2002: 63). Uchodzi on za specyficzny rodzaj przedimka, którym jest z kolei „wyraz odpowiadający francuskiemu *article*³ (*le, la*), czasem zastępowany w terminologii polskiej wyrazem *artykuł*; funkcja tego wyrazu polega na uwydatnieniu stopnia określoności wyrazu następnego” (SJPSz II/2002: 920).

Biorąc pod uwagę obie podane wyżej definicje, nasuwa się wniosek, iż rodzajnik zdaje się nieco dokładniej niż przedimek charakteryzować występujące z nim rzeczowniki, jako że oprócz kategorii ich określoności precyzuje także ich rodzaj gramatyczny. Z drugiej jednak strony określenie *przedimek* dobitniej wskazuje na jego związek z rzeczownikiem (*przed* + *imię* = stojący przed imieniem, czyli przed rzeczownikiem) oraz z określeniami innych części mowy, które odnoszą się do rzeczowników (*zaimek, przyimek*⁴). Wybór odpowiedniego określenia nie jest więc łatwy, tym bardziej że – co postaram się uwidocznić w dalszej części mojego artykułu – system rodzajników w języku niemieckim i szwedzkim wykazuje pewne luki i nieścisłości zarówno pod względem określoności, jak i rodzajów gramatycznych rzeczowników. Niemniej jednak w moich rozważaniach będę posługiwała się terminem *rodzajnik* z uwagi na częstotliwość jego użycia oraz jego zakorzenienie w polskiej tradycji językoznawczej.

³ W obu językach germańskich rodzajnik również występuje pod nazwą *artikel*, co mogłoby dowodzić zasadności użycia polskiego określenia *przedimek*.

⁴ W językach germańskich *zaimek* (*pronomen*) bardzo ściśle wiąże się z rzeczownikiem, który określany jest, szczególnie w terminologii niemieckiej, jako *substantiv* albo *nomen*. *Przyimek* nie ma natomiast tego odniesienia w językach germańskich, gdzie funkcjonuje on jako *Präposition* (niem.) / *preposition* (szw.).

1.2. Rodzajniki a rodzaj gramatyczny rzeczowników w języku niemieckim i szwedzkim

We wszystkich trzech językach omawianych w niniejszym artykule możemy wyodrębnić kilka rodzajów gramatycznych, których liczba jest jednak różna. Podczas gdy w języku polskim i niemieckim wyróżniamy trzy rodzaje gramatyczne: rodzaj męski (maskulinum = m), żeński (femininum = f) oraz nijaki (neutrum = n), język szwedzki rozróżnia jedynie dwa rodzaje gramatyczne: rodzaj nijaki (neutrum = n) i nienijaki (utrum = u), wspólny dla rodzaju męskiego i żeńskiego. W przeważającej większości wypadków odnoszą się one we wszystkich trzech językach do tych samych grup rzeczowników, przy czym w językach germańskich o rodzaju gramatycznym decyduje na ogół kategoria danego rzeczownika, natomiast w języku polskim – ściśle określona końcówka rzeczownika, typowa dla danego rodzaju gramatycznego (por. tab. 1).

Spośród omawianych tu języków rodzajniki występują natomiast wyłącznie w językach germańskich w formie określonej bądź nieokreślonej, aczkolwiek w liczbie mnogiej kategoria nieokreśloności całkowicie zanika. W liczbie mnogiej omawiane rodzajniki nie precyzują też rzeczowników pod względem rodzaju gramatycznego i tym samym w formie określonej pełnią raczej funkcję przedimków (por. tab. 2).

Rodzajniki podlegają deklinacji według zasad systemu fleksyjnego, w którym w języku niemieckim wyróżnia się cztery, natomiast w języku szwedzkim dwa podstawowe przypadki⁵ (por. tab. 3).

W języku niemieckim widoczna jest w mianowniku homonimia dwóch form wyrazowych: rodzajnika nieokreślonego dla rodzaju męskiego i dla rodzaju nijakiego (*ein*). Zapewne z tego właśnie powodu przy hasłach rzeczownikowych w słownikach języka niemieckiego podaje się – w przeciwieństwie do analogicznych haseł w słownikach języka szwedzkiego – formy rodzajnika określonego, które już jednoznacznie wskazują na rodzaj gramatyczny danego rzeczownika.

O tym, czy w ogóle i kiedy jakiego typu rodzajnika należy użyć, decydują reguły danego języka, które są zbieżne w obu językach germańskich (por. tab. 4).

Rodzajniki stoją z reguły przed określanymi przez siebie rzeczownikami (1a, 1b), choć w języku szwedzkim w formie określonej stają się przyrostkami rzeczownikowymi w postpozycji względem tematu rzeczownika, a zatem tracą swój czysto przedimkowy charakter (1b). Często wypada też przy tej transformacji ich rdzenna samogłoska *-e*⁶ (por. tab. 5).

⁵ W języku szwedzkim istnieje wprawdzie także dopełniacz (tzw. *s-genitiv*), lecz odnosi się tylko do rzeczowników.

⁶ Wyjątek stanowią rzeczowniki rodzaju nienijakiego zakończone na *-el*, *-er* lub *-e*, które w formie określonej tracą samogłoskę *-e* w swoim przyrostku, co zostało oznaczone gwiazdką w tab. 5.

Tabela 1. Kategorie rzeczowników a rodzaj gramatyczny w języku niemieckim, szwedzkim i polskim

kategorie rzeczowników	język niemiecki		język szwedzki		język polski				
	m	f	n	u (m/f)	n	m	f	n	
rzeczowniki z typowymi końcówkami	-ich, -ig, -ling, -s, -and, -ast, -(i)er, -iker, -ikus, -eur, -ismus, -ist, -or, -är	-ei, -ie, -in, -heit, -keit, -schaft, -ung, -ä, -ade, -anz, -(a)tion, -ik, -ine, -(i)ität, -ose, -ive, -ette, -ur, -äne, -euse, -tek	-chen, -le, -lein, -tel, -tum, -eau, -ett, -ing, -(i)um, -ma, -icht, -ment, -gram	-e, -el, -a, -(ik)er, -en, -(n)ad, -(n)är, -het, -else, -(t)ion, -(f)on, -are, -er, -(n)ing, -skap, -ik, -else, -ist, -dom, -ism	-eri, -ori, -eum, -(i)um, -(i)tet, -on, -ive, -gram, -skop, -tek, -ment, -mang	zakończony na spółgłoskę	-a, -i (niekiedy także zakończone na spółgłoskę)	-o, -e, -ę, -um	
abstrakcyjne rzeczowniki odczasownikowe	-	-	das Vertrauen	-	ett förtroende	-	-	zaufanie	
rzeczowniki odczasownikowe określające ludzi	der/Herr Vorsitzende*	die/Frau Vorsitzende*	-	en manlig (m) / en kvinnlig (f) ordförande*	-	(pan) przewodniczący	(pani) przewodnicząca	-	
rzeczowniki odprzymiotnikowe	der Bekannte*	die Bekannte*	das Gute	en manlig (m) / kvinnlig (f) bekant*	det goda	znajomy	znajoma	dobro	
rzeczowniki odliczebnikowe	-	die Zwei	-	en tvåa	-	-	dwój(k)a	-	
rzeczowniki będące nazwami określonych grup elementów rzeczywistości	terminy kalendaryzowe (der Sommer, der Samstag), geograficzne (der Norden, der Tau), waluty (der Dollar, der Euro), góry (der Jura)	drzewa (die Linde, die Buche), kwiaty (die Rose, die Nelke), owoców (die Birne), rzeki (die Elbe, die Donau)	kraje, miasta, regiony (Polen, Danzig, Oslo), budynki (das Hotel, das Museum), metale (das Gold, das Platin), rzeczowniki zbiorowe (das Geschrei)	niemal wszystkie rzeczowniki żywotne i większość nieżywotnych (en sommar, en lördag, en nord, en dagg, en dollar, en euro, Jura, en lind, en bok, en ros, en nejljika, Elba, Donau, Polen, Gdańsk, Oslo)	większość owoców (ett päron), budynki (ett hotel, ett museum), metale (ett guld, ett platin), rzeczowniki zbiorowe (ett skrik)	O rodzaju gramatycznym decyduje na ogół nie tyle znaczenie rzeczownika, ile jego końcówka: dolar, buk, goździk, Dunaj, Gdańsk, hotel, krzyk	sobota, północ, rosa, lipa, róża, gruszka, Jura, łaba, Polska, platyna	lato, euro, Oslo, muzeum, złoto	

Tabela 2. Rodzajniki w języku niemieckim i szwedzkim a rodzaj gramatyczny i określoność rzeczownika

typ rodzajnika	liczba pojedyncza					liczba mnoga				
	język niemiecki			język szwedzki		język niemiecki			język szwedzki	
	m	f	n	u (m/f)	n	m	f	n	u (m/f)	n
nieokreślony	ein	eine	ein	en	ett	–			–	
określony	der	die	das	den	det	die			de	

Tabela 3. Odmiana rodzajników w języku niemieckim i szwedzkim

przypadki fleksyjne	liczba pojedyncza					liczba mnoga				
	język niemiecki			język szwedzki		język niemiecki			język szwedzki	
	m	f	n	u (m/f)	n	m	f	n	u (m/f)	n
mianownik	ein der	eine die	ein das	en den	ett det	– die			– de	
dopełniacz	eines des	einer der	eines des	–	–	– der			–	
celownik	einem dem	einer der	einem dem	–	–	– den			–	
biernik	einen den	eine die	ein das	en den	ett det	– die			– de	

Tabela 4. Grupy nominalne a użycie rodzajnika w języku niemieckim i szwedzkim

grupy nominalne	rodzajnik					
	nieokreślony		określony		zerowy	
	język niemiecki	język szwedzki	język niemiecki	język szwedzki	język niemiecki	język szwedzki
obiekty nieznanne lub wymieniane po raz pierwszy	ein Buch	en bok				
obiekty już znane, wymieniane po raz kolejny, występujące tylko jednostkowo albo będące przedstawicielem całego gatunku			das Buch die Sonne der Hund	boken solen hunden		
po partykule porównawczej w znaczeniu <i>jako</i>					<i>als</i> Kind	<i>som</i> barn
po partykule porównawczej w znaczeniu <i>tak jak</i>	<i>wie</i> ein Kind	<i>som</i> ett barn				

Tabela 4 cd.

rzeczowniki abstrakcyjne					Geduld	tålomod
nazwy własne (imiona, nazwiska, kraje, miasta, regiony, zawody, narodowości, religie, rzeczowniki materiałowe, środki lokomocji, instrumenty itp.) bez określających je wyrazów					Österreich, Lehrer, Pole, Katholik, Gold, Leder, Brot, Kleider, Fußball, Essen, Boot, Gitarre	Österrike, lärare, polack, katolik, guld, läder, bröd, kläder, fotboll, mat, båt, gitarr
w nagłówkach gazet i tytułach					Mutter und Kind	moder och barn
jeżeli przed rzeczownikiem występuje jakieś określenie (np. przymiotnik, inny rzeczownik w dopełniaczu, zaimek dzierżawczy, wskazujący itp.)	ein <i>schönes</i> Kind	ett <i>skönt</i> barn	das <i>schöne</i> Kind	det (<i>här</i>) <i>sköna</i> barnet	<i>Katjas</i> Kind <i>ihr</i> Kind <i>irgendein</i> Kind <i>kein</i> Kind	<i>Katjas</i> barn <i>hennes</i> barn <i>något</i> barn <i>inget</i> barn
w określonych konstrukcjach i stałych związkach frazeologicznych					Ich habe Lust, ... zu...	Jag har lust att ...
			zur Schule gehen	gå till skolan		
			ins Kino gehen			gå på bio

Tabela 5. Wypadanie samogłoski -e przy tworzeniu form określonych rzeczowników w języku szwedzkim

rodzaj gramatyczny rzeczownika	liczba pojedyncza		liczba mnoga	
	forma nieokreślona	forma określona	forma nieokreślona	forma określona
u (f/m)	en <i>öken</i>	<i>öknen</i>	<i>ökna</i> r	<i>ökna</i> rna
	en <i>pojke</i>	<i>pojken</i> *	<i>pojka</i> r	<i>pojka</i> rna
	en <i>regel</i>	<i>regeln</i> *	<i>regla</i> r	<i>regla</i> rna
	en <i>system</i>	<i>systemen</i> *	<i>systema</i> r	<i>systema</i> rna
n	ett <i>exempel</i>	<i>exemplet</i>	<i>exempel</i>	<i>exemplen</i>
	ett <i>tecken</i>	<i>tecknet</i>	<i>tecken</i>	<i>tecknen</i>
	ett <i>fönster</i>	<i>fönstret</i>	<i>fönster</i>	<i>fönstren</i>

Rodzajnik nieokreślony może pełnić w obu językach germańskich także rolę liczebnika (1a, b). Jego znaczenie uzależnione jest wówczas od kontekstu wypowiedzi.

1a) Es ist *ein* Junge. *Der* Junge ist gut.

1b) Det är *en* pojke. *Pojken* är bra.

1c) To jest (*jakiś/jeden*) chłopiec. Chłopiec jest dobry.

Podobnie rodzajnik określony w języku szwedzkim, o ile w ogóle pojawia się w zdaniu jako wolnostojący leksem, traktowany jest jak rodzajnik tylko wówczas, gdy między nim a rzeczownikiem występuje jeszcze jakieś inne określenie, np. przymiotnik (1b``). W innych przypadkach ma on raczej charakter zaimka wskazującego niż rodzajnika (1b``).

1b`) Det är *en* stor pojke. *Den* stora pojken är bra

1c`) To jest (*jakiś/jeden*) duży chłopiec. (Ten) duży chłopiec jest dobry.

1b``) Det är *en* pojke. *Den* (här/där) pojken är bra.

1c``) To jest (*jakiś/jeden*) chłopiec. (*Ten/tamten*) chłopiec jest dobry.

2. RODZAJNIKI A RODZAJ GRAMATYCZNY I NATURALNY W JĘZYKU NIEMIECKIM I SZWEDZKIM ORAZ POLSKIM

W większości języków europejskich, do których należą także porównywane przeze mnie języki, rodzaj naturalny (płeć) istot żywych pokrywa się z rodzajem gramatycznym nazywających je wyrazów⁷. Nierzadko jednak występują przy tym dość znaczne różnice językowe, wynikające z niejednakowych zakresów semantycznych poszczególnych leksemów oraz kontekstów ich użycia, co ukazane zostanie w dalszej części artykułu na podstawie analizy nazw przedstawicieli wybranych grup społecznych oraz imion i nazwisk w języku niemieckim, szwedzkim i polskim. Przyjrzymy się też przy tym roli rodzajników w określaniu płci istot żywych w języku niemieckim i szwedzkim.

2.1. Rodzajniki i leksemy różnicujące ogólnie płeć ludzi

Zarówno w języku polskim, jak i w językach germańskich istnieje wiele odrębnych leksemów nominalnych różnicujących płeć ludzi. Są nimi przede wszystkim *kobieta*

⁷ Wnikliwą analizę związku obu rodzajów w języku polskim i niemieckim zaprezentowałam już w jednej z moich wcześniejszych publikacji (Wojaczek 2014). W niniejszym artykule skupiam swoją uwagę głównie na ich powiązaniu z rodzajnikami w dwóch językach germańskich.

(niem. *die Frau*, szw. *en fru*) i *mężczyzna* (niem. *der Mann*, szw. *en man*). Obok nich w słownikach wszystkich trzech języków wymieniane są kolejne leksemy najczęściej stosowane do bardzo ogólnego określania obu płci ludzi w różnym wieku (por. tab. 6). Ich rodzaj naturalny na ogół pokrywa się z rodzajem gramatycznym, co w języku niemieckim podkreślają dodatkowo zróżnicowane pod względem płci rodzajniki⁸. W języku szwedzkim rodzajniki nie pełnią natomiast w tym wypadku funkcji dystynktywnej, jako że istnieje tam tylko jeden rodzajnik wspólny dla obu płci.

Tabela 6. Podstawowe leksemy różnicujące najogólniej płeć ludzi w języku niemieckim, szwedzkim i polskim

język niemiecki		język szwedzki		język polski	
płeć męska	płeć żeńska	płeć męska	płeć żeńska	płeć męska	płeć żeńska
der Mann	die Frau	en man	en kvinna	mężczyzna	kobieta
der Herr	die Dame	en herr(e)	en dam	pan	pani ⁹
der Junge	das Mädchen	en pojke	en flicka	chłopiec	dziewczyna

Wymienione w tab. 6 leksemy tworzą bardzo różnorodne ciągi opozycji semantycznych zależnych głównie od kontekstu sytuacyjnego oraz przyjętej w danym języku konwencji ich użycia, które doskonale uwidaczniają nieznaczne różnice między analizowanymi tu językami.

- opozycja semantyczna *die Frau : der Mann = en fru : en man = kobieta : mężczyzna*

Opozycja ta wykorzystywana jest głównie w formularzach z danymi personalnymi i służy wyłącznie określeniu płci¹⁰.

- opozycja semantyczna *die Frau : der Herr = en fru : en herr(e) = pani : pan*

Powyzsza opozycja semantyczna spotykana jest głównie w połączeniu z innymi leksemami nominalnymi. Niemieckie i szwedzkie leksemy pisane są wówczas bez rodzajników, których rolę przejmują dodawane do nich imiona lub nazwiska. W sytuacjach oficjalnych i w zwrotach adresatywnych leksemy te często pisane są w języku polskim wielką literą, gdyż traktuje się je wówczas jako formy grzecznościowe, np.:

⁸ Wyjątkiem jest leksem rodzaju nijakiego *das Mädchen*, który zmienił swój pierwotny rodzaj gramatyczny przez dodanie typowego dla rodzaju nijakiego przyrostka *-chen* do rzeczownika rodzaju żeńskiego *die Magd*, będącego dawniejszym, bardzo pejoratywnym określeniem młodej istoty płci żeńskiej (= *służąca, dziewczka*). Owa nieoczekiwana zmiana rodzaju gramatycznego podyktowana została zatem wyłącznie regułami gramatyki niemieckiej. Rodzaju nijakiego jest też we wszystkich trzech językach leksem *dziecko* (niem. *das Kind*, szw. *ett barn*) jako określenie istoty, której płeć różnicują dopiero inne leksemy (*dziewczyna* i *chłopiec*).

⁹ Polskim odpowiednikiem tego germańskiego leksemu jest właściwie leksem *dama*.

¹⁰ Leksemy te występują wtedy w obu językach jako skróty jednoliterowe: *K(obieta) : M(ężczyzna)* w języku polskim oraz *F(rau) : M(ann)* w języku niemieckim i *f(ru) : m(an)* w języku szwedzkim.

2a) *Frau X : Herr X / Frau Professor : Herr Professor !*

2b) *fru X : herr X / fru professor : herr professor !*

2c) *Szanowna Pani X : Szanowny Panie X ! / Szanowna Pani Profesor : Szanowny Panie Profesorze !*

- opozycja semantyczna *die Dame : der Herr = en dam : en herre = pani : pan*

Opozycja ta przypomina poprzednią opozycję, gdyż także ma charakter głównie adresatywny, z tą jedynie różnicą, iż leksemy te używane są na ogół w liczbie mnogiej bez żadnych dodatkowych leksemów, np.:

3a) *Sehr geehrte Damen : Sehr geehrte Herren !*

3b) *Mina damer : Mina herrar !*

3c) *Szanowne Panie : Szanowni Panowie !*

- opozycja semantyczna *das Mädchen : der Junge = en flicka : en pojke = dziewczyna : chłopiec*

Opozycję tę stosuje się przed wszystkim do różnicowania płci dzieci, np.:

4a) *Ist das ein Mädchen : ein Junge ?*

4b) *Är det en flicka : en pojke ?*

4c) *Czy to jest dziewczynka : chłopczyk ?*

2.2. Rodzajniki i leksemy różnicujące płeć przedstawicieli różnych grup społecznych

Stosunkowo dużą regularność we wszystkich trzech analizowanych językach zauważyć można przy tworzeniu żeńskich form rzeczowników żywotnych określających przedstawicieli różnych grup społecznych (por. tab. 7).

Prawie wszystkie niemieckie formy żeńskie powstają bardzo regularnie w wyniku dodania do form męskich przyrostka *-in*, natomiast prawie wszystkie polskie przyrostki użyte w tym celu mają końcówkę *-a*, rzadziej *-i* (*gospodyni*)¹¹.

¹¹ Podczas przyrostkowego tworzenia polskich form żeńskich od męskich w temacie rzeczownika rodzaju żeńskiego pojawia się często oboczność samogłoskowa lub spółgłoskowa bądź też obie jednocześnie (np. *e:ó* oraz *l:f* w leksemie *przyjaciółka*). W języku niemieckim i szwedzkim występują wówczas na ogół tylko oboczności samogłoskowe, a w szwedzkich niekiedy także spółgłoskowe. Z uwagi na zakres tematyczny artykułu zagadnienia te nie będą tu jednak przez mnie zgłębiane.

Tabela 7. Wybrane przykłady leksemów określających kobiety i mężczyzn z różnych grup społecznych w języku niemieckim, szwedzkim i polskim

rodzaj leksemów	język niemiecki		język szwedzki		język polski	
	pleć męska	pleć żeńska	pleć męska	pleć żeńska	pleć męska	pleć żeńska
regularnie tworzone leksemy określające pleć ludzi i grupę społeczną, którą oni reprezentują	der Freund	die Freund-in	en vän	en vän-inna	przyjaciel	przyjaciół-ka
	der Chef	die Chef-in	en <i>manlig</i> chef	en <i>kvinnlig</i> chef	szef	szef-owa
	der Student	die Student-in	en <i>manlig</i> student	en <i>kvinnlig</i> student	student	student-ka
	der Schüler	die Schüler-in	en <i>manlig</i> elev	en <i>kvinnlig</i> elev	uczeń	uczen-nica
	der Wirt	die Wirt-in	en <i>vård</i>	en <i>vård-inna</i>	gospodarz	gospod-yni
	der Arzt	die Ärzt-in	en <i>manlig</i> läkare	en <i>kvinnlig</i> läkare	lekarz	lekar-ka
	der Drechsler	die Drechsler-in	en <i>manlig</i> svarvare	en <i>kvinnlig</i> svarvare	tokarz	kobieta tokarz (tokar-ka = rodzaj maszyny)
	der Schlosser	die Schlosser-in	en <i>manlig</i> lässmed	en <i>kvinnlig</i> lässmed	ślusarz	kobieta ślusarz (ślusar-ka = ślusarstwo)
	der Lehrer	die Lehrer-in	en <i>manlig</i> lärare	en <i>kvinnlig</i> lärare	nauczyciel	nauczyciel-ka
	der Verkäufer	die Verkäufer-in	en <i>manlig</i> sällare	en <i>kvinnlig</i> sällare	sprzedawca	sprzedawcz-yni
regularnie tworzone leksemy określające pleć ludzi i ich narodowość	der Pole	die Pol-in	en polack / en polsk	en polsk-a	Polak	Pol-ka (polka = rodzaj tańca)
	der Finne	die Finn-in	en finländare	en finländ-ska	Fin	Fin-ka (finka = rodzaj noża)
leksemy nieposiadające określenia dla jednej z płci	der Grieche	die Griech-in	en grek	en grek-iska	Grek	Grecz-ynka
	der Priester	–	en präst	–	ksiądz	–

W języku niemieckim na płeć wskazuje także rodzajnik męski (por. tab. 2–3). Nieco inaczej przedstawia się ta kwestia w języku szwedzkim, w którym istnieją wprawdzie przyrostki *-inna* i *-(isk)a* służące do tworzenia żeńskich form rzeczowników żywotnych, lecz nie zawsze można ich użyć (por. tab. 7). Ponieważ w języku tym jest jeden wspólny rodzajnik dla obu płci (por. tab. 2–3), w celu ich rozróżnienia trzeba dodać do słownikowej formy rzeczownikowej dodatkowy leksem będący jednoznaczny wyróżnikiem płci, w postaci przymiotnika *kvinnlig* (dla rodzaju żeńskiego) albo *manlig* (dla rodzaju męskiego). Podobny zabieg konieczny jest we wszystkich trzech językach także przy nielicznych formach homonimicznych na określenie zarówno kobiety, jak i mężczyzny z danej grupy społecznej, które tworzone są od przymiotników lub imiesłowów. Płeć zaznaczana jest wówczas za pomocą stosownego rodzajnika. W języku polskim funkcję dystynktywną pełnią wtedy natomiast zróżnicowane końcówki rodzajowe lub dodatkowe leksemy wyznaczające ogólnie płeć (por. tab. 1, 6).

Określenia kobiet wykonujących dany zawód tworzone są od swoich męskich odpowiedników za pomocą wspominanych już wcześniej charakterystycznych przyrostków z dużo większą regularnością w języku niemieckim i szwedzkim niż w języku polskim, który wykazuje wyraźny deficyt odrębnych form słowotwórczych służących zaznaczaniu płci żeńskiej. W niektórych przypadkach dodanie w języku polskim charakterystycznego przyrostka *-ka* do formy męskiej jest wprawdzie możliwe, lecz wysoce niewskazane, gdyż zmienia zupełnie znaczenie utworzonego w ten sposób leksemu (por. *tokarka*, *ślusarka* itp.). Najczęściej używane są więc męskie formy językowe wraz z innymi leksemami, które dopiero mogą sprecyzować płeć (np. *kobieta*). Dzieje się tak m.in. z przyczyn historyczno-kulturowych, ponieważ niektóre zawody zdominowane są od zarania przez mężczyzn lub nie dopuszczają w ogóle kobiet do udziału (por. *ksiądz* w kościele rzymskokatolickim).

Bardzo ciekawe zjawisko można zaobserwować w niemieckich formach określonych rzeczowników niemęskoosobowych w liczbie mnogiej. Leksemy te zmieniają swoje znaczenie na *ogół męskich i żeńskich członków danej grupy społecznej*, gdy *i* jest w nich pisane wielką literą (5a`), np.:

5a) Student → Studentin → Studentinnen = student → studentka → studentki

5a`) StudentInnen = studentki i studenci (= cała brać studencka)¹².

¹² Może to być wyrazem dążenia do szeroko pojętej ekonomii językowej lub też odbiciem silnych tendencji emancypacyjnych w języku (a także społeczeństwie) niemieckim. W języku szwedzkim widoczna jest natomiast obecnie dokładnie odwrotna tendencja, tj. zanik wcześniejszych żeńskich form rzeczownikowych na korzyść męskich form (np. *Hon är lärare* zamiast *Hon är lärarinna* [*Ona jest nauczycielem* zamiast *Ona jest nauczycielką*]).

2.3. Rodzajniki a imiona i nazwiska

Język polski odznacza się bardzo dużą przejrzystością w różnicowaniu płci w zakresie imion i nazwisk. Wszystkie rodzime imiona męskie kończą się bowiem w języku polskim na spółgłoskę (wyjątek stanowią jedynie formy zdrobnione lub imiona staropolskie zakończone na *-o*, np. *Wojtunio*, *Mieszko*, z kolei imiona obcego pochodzenia są często zakończone na samogłoskę *-i/y*, np. *Bazyli*, *Ignacy*). Wyróżnikiem wszystkich rodzimych imion kobiecych w języku polskim jest natomiast końcówka *-a*. W językach germańskich również występuje w tym względzie zależność samogłoskowa, przy czym możliwe są dwie końcówki: *-a* lub *-e* (np. *Anna*, *Susanne*). Bardzo wiele imion kobiecych kończy się w nich jednak na spółgłoskę (np. *Ingrid*), co polskiego odbiorcę tych języków może wprowadzać w błąd przy próbie identyfikacji płci osoby noszącej takie właśnie imię na podstawie samych tylko kryteriów językowych. Stąd też funkcję różnicującą płeć pełni w języku niemieckim właśnie umieszczany przed imieniem rodzajnik określony (np. *die Ingrid*, *der Hans*). Wymienione cechy dystynktywne oraz rodzaj gramatyczny zachowują w języku polskim również zdrobnienia imion, które tworzy się poprzez dodanie do tematu rzeczownika jednego z kilku możliwych przyrostków, np.:

- 6a) *Ewa* : *Ew-unia, Ew-usia, Ew-cia*
 6a) *Anna* : *An-ia, An-ka, Ani-usia, An-eczka*
 6b) *Jan* : *Jan-ek, Jan-uszek, Jan-cio*
 6b) *Piotr* : *Piotr-uś, Piotr-eczek, Piotr-unio*

W języku niemieckim lub szwedzkim imiona młodych osób tworzy się natomiast najczęściej przy użyciu przymiotnika *mała/maty* (niem. *klein*, szw. *lilla/lille*). Zabieg ten pozwala na zachowanie rodzaju gramatycznego leksemu oznaczającego imię oraz wskazuje jednoznacznie na płeć osoby je noszącej. Imiona te występują wówczas wraz z adekwatnym rodzajnikiem określonym, np.:

- 7a) *die kleine Eva*
 7b) *den lilla Eva*
 7c) *mała Ewa*
 8a) *der kleine Hans*
 8b) *den lilla/lille¹³ Johan*
 8c) *maty Jan*

¹³ W przypadku imion męskich częstsze jest użycie starszej formy tego przymiotnika (*lille*) dla odróżnienia go od formy używanej wraz z imionami kobiecymi.

W języku niemieckim możliwe jest też tworzenie zdrobnień imion poprzez dodanie do podstawowej formy imienia charakterystycznego przyrostka *-chen* lub *-lein*, co powoduje jednak automatycznie zmianę rodzaju gramatycznego na nijaki w przypadku imion obu płci. Jednocześnie wypada wówczas końcowa samogłoska (7a`) albo następuje przegłos samogłoski w temacie rzeczownika (8a`), np.:

7a`) *Eva* (f) → *Ev-chen* (n)

8a`) *Hans* (m) → *Häns-chen* (n)

Z uwagi na fleksyjny charakter języka polskiego istnieje w nim możliwość identyfikowania płci osoby noszącej rdzennie polskie nazwisko wyłącznie na podstawie końcówki rodzajowej (męskiej *-ski/-cki* lub żeńskiej *-ska/-cka*, np. *Kowalski/Kubicki* lub *Kowalska/Kubicka*). Nie ma więc konieczności dodawania przed nazwiskiem dodatkowego leksemu określającego płeć męską (*pan*) lub żeńską (*pani*). Wspomniane leksemy występują natomiast obligatoryjnie wraz z nazwiskami pochodzenia obcego (Doroszewski 1980: 381–383) lub z pozostałymi nazwiskami polskimi z innymi końcówkami niż wymienione wyżej (np. *pan Bovary / pani Bovary, pan Kasztelan / pani Kasztelan*). W języku niemieckim występuje natomiast wyłącznie męska forma nazwiska¹⁴, wobec czego zawsze konieczne jest bliższe sprecyzowanie płci za pomocą wymienionych już w tab. 6 dodatkowych leksemów *Herr/Frau* (np. *Frau Kowalski / Herr Kowalski*) lub odpowiedniego rodzajnika określonego (np. *die/der Kowalski*). Użycie tych dodatkowych leksemów zalecane jest także w języku szwedzkim (np. *fru Kowalska / herr Kowalski*). Nie jest ono konieczne tylko wtedy, gdy szwedzkiemu odbiorcy znana jest zasada tworzenia polskich nazwisk.

3. WNIOSKI KOŃCOWE

W niniejszym artykule scharakteryzowano szczegółowo rodzajniki w języku niemieckim i szwedzkim oraz zasady ich użycia w obu językach germańskich. Wykazano ich wybitnie rodzajnikowy charakter w liczbie pojedynczej, gdzie służą one rozróżnianiu rodzaju gramatycznego i stopnia określoności rzeczowników, z którymi występują. W liczbie mnogiej rodzajniki stają się natomiast raczej przedimkami, jako że nie różnicują już rodzaju gramatycznego rzeczowników, a jedynie wskazują na ich określoność.

¹⁴ Jest to w pewnym sensie językowy wyraz patriarchalności naszej kultury oraz pozostałość wcześniejszego, do dziś jeszcze mocno zakorzenionego zwyczaju, wedle którego kobiety, wychodząc za mąż, przyjmowały nazwisko swojego męża.

W obu językach germańskich rodzajniki używane są w bardzo podobny sposób, głównie jako wyznaczniki rodzaju gramatycznego rzeczowników, a w języku niemieckim także jako wyznaczniki ich rodzaju naturalnego (tj. płci istot żywych), co wykazała dobitnie zaprezentowana analiza obszernego materiału leksykalnego, obejmującego określenia przedstawicieli różnych grup społecznych, a także imiona i nazwiska. W języku niemieckim na płeć ludzi wskazują już same rodzajniki jako immanentne elementy przypisane rzeczownikom żywotnym (*die* dla określeń kobiet oraz *der* dla określeń mężczyzn). Niemieckie rodzajniki odgrywają szczególnie ważną rolę w przypadku występowania homonimicznych określeń dla obu płci. Język szwedzki, jako że posiada jeden rodzajnik wspólny dla obu płci (*en*), wymaga użycia dodatkowych leksemów określających jednoznacznie płeć (np. przymiotników *kvinnlig* : *manlig*). W języku polskim, który nie dysponuje żadnymi rodzajnikami, ich funkcję przejmują natomiast inne leksemy (rzeczowniki, zaimki lub przymiotniki) dodawane do nazw istot żywych, które w sposób jednoznaczny różnicują płeć. We wszystkich trzech językach istnieją też osobne leksemy określające płeć ludzi (*kobieta* : *mężczyzna*, *pani* : *pan* w języku polskim, *Frau* : *Mann*, *Frau* lub *Dame* : *Herr* w języku niemieckim oraz *fru* : *man*, *fru* lub *dam* : *herre* w języku szwedzkim). Wyznacznikiem płci żeńskiej są dodatkowo niektóre charakterystyczne przyrostki rzeczownikowe (*-in* w języku niemieckim, *-inna* lub *-(isk)a* w języku szwedzkim oraz różne przyrostki z końcówką *-a* lub *-i* w języku polskim), które służą tworzeniu form żeńskich rzeczowników żywotnych od ich form męskich.

Bibliografia

- Allèn, S. 1986. *Svensk ordbok*. Stockholm: Esselte Studium AB.
- Bußmann, H. 1990. *Das Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Doroszewski, W. red. 1980. *Słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa: PWN.
- Drosdowski, G. 1984. *Duden. Die Grammatik*. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag.
- Drosdowski, G. 1985. *Duden. Richtiges und gutes Deutsch*. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag.
- Holm, B., Nylund, E. 1979. *Deskriptiv svensk grammatik*. Trelleborg: Skriptor.
- Jodłowski, S., Taszycki, W. 1950. *Zasady pisowni polskiej i interpunkcji ze słownikiem ortograficznym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SJPSz – Szymczak, M. red. 2002. *Słownik języka polskiego*, t. 1–3. Wyd. 1 scalone, 6 dodr. zm. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Walczak, T. 2008. *Imiennik. 300 najpopularniejszych imion kobiecych*. Warszawa: Agora.
- Walczak, T. 2008. *Imiennik. 300 najpopularniejszych imion męskich*. Warszawa: Agora.
- Wojaczek, E. 2014. *Środki językowe stosowane do rozróżniania płci istot żywych w języku niemieckim i polskim*. W: *Obraz płci w języku i kulturze*, red. J. Arabski, M. Będkowska-Obłak, J. Ziębka, s. 109–130. Katowice: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych.

***Rodzajnik ‘gender-marked article’ or przedimek ‘article’?
Evaluating the adequacy of the Polish terms to German and Swedish***

Summary

This paper offers a detailed characteristics of gender-marked articles in German and Swedish and the rules of their use in both these Germanic languages. A comparative analysis demonstrates the distinctively gender-marked nature of these elements in the singular, so typical of both these Germanic languages, where they serve to distinguish the grammatical gender and the degree of definiteness of the nouns with which they occur. In the plural, on the other hand, the articles serve more as (gender-neutral) articles, as they no longer differentiate the grammatical gender of nouns but only indicate their definiteness. However, the fact that in German they are also used to indicate the natural gender of the names of living creatures supports defining them as gender-marked articles rather than as simply articles. This claim is illustrated by an analysis of the extensive lexical material, which includes the names of representatives of various social groups as well as first and last names.

Keywords: Germanic languages – article – grammatical gender – natural gender – gender-marked article.

Adj. Marta Falkowska